

**MAHKEME KAYITLARINA GÖRE XVII. VE XVIII.
YÜZYILLARDA DİYARBEKİR'DE GAYRİMÜSLİMLER**
NONMUSLIMS IN DİYARBEKİR ACCORDING TO QADI REGISTERS IN XVII.
AND XVIII. CENTURIES

Mehmet KARATAŞ*

Öz

Hz. Peygamber döneminden itibaren yapılan zimmet antlaşmalarıyla, İslam hâkimiyetini tanıyan gayrimüslimler, kendi din ve kültürlerini muhafaza ederek Müslümanlarla bir arada yaşama imkânına kavuşmuşlardı. İslam hukukuna göre zimmet antlaşmasıyla gayrimüslimlerin her türlü can ve mal emniyeti devlet güvencesi altına alınmış; onlara inanç ve ibadet hürriyeti sağlanmış, ruhanî reislerine beratlar verilmiş, devlet hizmetinde bulunanlardan çeşitli vergiler alınmamıştır.

Bu makalede Osmanlı Devleti'nin kendi hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlere İslam'ın tanıdığı bu haklar çerçevesinde muamele ettiği kısaca belirtildikten sonra Diyarbakır'da asırlarca Müslümanlarla beraber aynı şehri, aynı mahalleyi, aynı pazarı vs. paylaşan gayrimüslimlerin XVII ve XVIII. yüzyıldaki durumları şer'îye kayıtları ve bunları destekleyen kaynaklar ışığında açıklanmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Mahkeme, Müslim, Gayrimüslim.

Abstract

Non-Muslims who accept the dominance of Islam, from time of debt agreement which was signed during the period of the Prophet Muhammed, had attained the opportunity to live with Muslims, saving their religion and culture. According to Muslims religious laws, non-Muslims' lives and goods were guarded by the state and freedom of belief and worship was granted to them. The religious leaders were given freedom, and those who served for the Ottoman Empire were exempted from paying a number of tax.

In this article, after presenting how the Ottoman Empire treated to the nonmuslims living under its administration, the situations of non-Muslims who shared the same city, district, bazaar and so forth with Muslims in Diyarbakır for the years between XVII. and XVIII. centuries were explained in the light of Qadi registers and the documents that support them.

Key Word: Diyarbakır, Law Court, Muslim, Nonmuslim.

Giriş

Gayrimüslim-Müslim münasebetlerinin tarihi Hz. Peygamber dönemine kadar dayanmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki buradaki ilişkilerden kasıt İslam devletleri ve bu devletlerin Müslüman halkıyla ehl-i kitap olan Yahudi, Hıristiyan ve daha sonraki dönemlerde zimmet ehli olarak kabul edilen grupların gündelik hayattaki münasebetleridir. Bu kapsamda gayrimüslim-Müslim ilişkilerinin İslam tarihindeki ilk örneği “Medine Vesikası” veya “Medine Anayasası” olarak bilinen antlaşmadır. Söz konusu antlaşma ile şehirdeki Müslümanlarla Yahudilerin bir arada yaşama koşulları düzenlenmiştir¹.

Daha sonraki yıllarda müşrik Evs ve Hazrec kabilelerinin tamamen Müslüman olması ve sözleşme hükümlerini çiğneyen Yahudi kabilelerinin de sürgüne gönderilmesi üzerine Medine'de yalnız Müslümanlar kalmakla birlikte Hz. Peygamber'in Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necran Hıristiyanları, Maknâ ve Teymâ Yahudileri, ayrıca kısmen Mecûsîler'in de bulunduğu Hecer ve Bahreyn halkı ile yaptığı antlaşmalarla gayrimüslimler, dinî ve hukukî temele dayalı kültürel kimliklerini muhafaza ederek İslam toplumunun içinde yaşama imkânına kavuşmuşlardır.² İslam tarihi boyunca devam eden bu uygulama Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemiyle en geniş ve gelişmiş biçimini bulmuştur.

İslam'ın, dolayısıyla İslam hukukunun esasını oluşturan Kur'an-ı Kerim'in “İnsanları Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel tarz hangisi ise onunla yap”³, “Dinde zorlama yoktur”⁴, ve “Rabbin isteseydi yeryüzündekilerin hepsi mutlaka inanırdı. O halde sen mi insanları inanmaları için zorlayacaksın”⁵ ayetleri, İslam'ın ve Müslümanların başka din, sistem ve anlayışlara sahip olan insanlara karşı tutumlarının nasıl olması gerektiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber'in “Zimmîye zulüm ve haksızlık yapan, ona gücünün üstünde sorumluluk yükleyen ve ondan arzusu dışında bir şey alan kimseye kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağını”⁶, ve “Anlaşmasını bozan hiçbir kavim yoktur ki aralarında katl

* Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı

¹ Muhammed Asım Köksal, **İslam Tarihi (Medine Devri)**, I İstanbul, 1975, s.142-146; Ahmet Özel, “Gayrimüslim” **DİA**, XIII, İstanbul, 1996, s. 420.

² İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, 2006, s. 69; Özel, **a.g.m.**, s. 420.

³ **Kur'an-ı Kerim**, Nahl,125.

⁴ **Kur'an-ı Kerim**, Bakara, 253.

⁵ **Kur'an-ı Kerim**, Yunus, 99.

⁶ **Keşfü'l-Hafa**, II, Halep, Tarihsiz, s. 360.

meydana gelmesin”⁷ , yine “Emâni olmayan kişinin imanı yoktur. Ve ahdi olmayan kişinin dini yoktur”⁸ sözleri bu konudaki hassasiyetini göstermektedir.

İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin İslam devletinin tâbiyetine girmeleri zimmet akdiyle gerçekleşir. Zimmet: kelime anlamı olarak; himaye, sahip çıkma, koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etmek gibi manalara gelir. Terim olarak ise İslam hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun, diğer semavî din mensuplarına konukseverlik ve koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi ifade eder.⁹ İnançla ilgisi bulunan bazı istisnalar dışında genel kural, Müslümanlarla zimmîlerin aynı hak ve görevlere sahip olmalarıdır. Fakihlerin çeşitli konularla ilgili değerlendirmeleri de bunu göstermektedir. Zimmet anlaşması ile zimmîler, can, mal ve namus dokunulmazlığı, vicdan ve ibadet hürriyeti ve İslam ülkesinde oturma hakkı kazanıp bu sayede evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerine de müdahale edilmemiştir. Düşmana karşı ve her tür tehlikeye karşı onu artık İslam Halifesi koruyacaktır. İcap ederse onların güvenliği için savaşa dahi gidecektir. gayrimüslimlerin, bu haklardan faydalanabilmeleri hiç şüphesiz devletin hâkimiyetini kabul edip kanunlarına uymaları, Müslümanların inanç ve örflerine saygı göstermelerine, kamu düzenine ve genel ahlâka aykırı davranışlardan kaçınmalarına, devlete karşı malî yükümlülükleri de başlıca şahıs vergisi (cizye)¹⁰ , arazi vergisi (haraç)¹¹ ve bir tür ticaret vergisini ödemelerine bağlıdır. Zimmet akdinin zorunlu şartı kabul edilen, bazı âlimlerin küfür üzere kalmaları karşılığında ceza olarak veya İslam ülkesinde kaldıkları için alındığını söyledikleri, diğer birçok âlim ve çağdaş Müslüman müellifin ise can ve mal güvenliğinin sağlanması veya ülke savunmasından muafiyetleri karşılığında tahsil edildiğini belirttikleri cizye sadece ergin ve malî gücü yerinde olan erkeklerden alınmıştır. Savaşma gücüne sahip olmayan kadın, çocuk, yaşlı ve özürlü kimselerden tahsil edilmeyen bu vergiden askerlik hizmetinde bulunanlar da muaf tutulmuştur. Bunun yanında devletçe uygun görülen bazı görevler, yararlılık ve hizmetler sebebiyle de zimmîlerden cizye alınmadığı görülmektedir.¹²

⁷ Benzer ifadeler için bkz: **Beyhaki** , III, s. 346

⁸ **Cami‘u’s-Sağır**, VI, Mısır, 2003, s. 497.

⁹ Cl. Cahen, “Zimme”, **İA**, XIII, İstanbul, 1986, s. 566.

¹⁰ Cizye: Kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek manasındaki ceza mastarından türemiş bir isim olup İslâm literatüründe, teb’adan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Erkal, “Cizye” **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 42.

¹¹ Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden haraç zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır. Cengiz Kallek, “Haraç”, **DİA**, XVI, İstanbul, 1997, s.71.

¹² Özel, **a.g.m.**, s. 422; Geniş bilgi için bk. Ziya, Kazıcı, “Osmanlılarda Hoşgörü” **Türkler Ansiklopedisi**, X, s. 400- 420.

Müslüman hukukçularının çoğunluğu, İslam toplumunun varlık ve güvenliğini tehlikeye düşürmemek şartıyla İslam devletinin gayrimüslimlerden gelen zimmet akdi teklifini kabul etmesinin zorunlu olduğu görüşündedir.¹³

Bunun içindir ki, İslam tarihinde zorla İslamlaştırma gibi bir harekete rastlanmaz. İslam, Müslümanların fethettiği topraklarda yaşayan hiç kimsenin zorla dine girmesine müsaade etmez. O, herkesi inanç ve fikrinde serbest bırakır. Hak ile batıla işaret ederek, inançlar arasındaki doğru yolun hangisi olduğunu belirtmekle yetinir. Zorlama sonunda Müslüman olma keyfiyetinin İslamî bir hareket olmadığını beyan etmekten de çekinmez, Müslüman devletlerin idaresi altındaki gayrimüslimlerin, müreffeh bir hayat yaşamaları ve inançlarına göre serbestçe ibadet etmeleri ancak böyle bir anlayışla mümkün olmuştur.¹⁴

Emevîler ve Abbasîler zamanında da zimmet antlaşması çerçevesinde gayrimüslimlerin hakları korunmuş, onlara çeşitli devlet kademelerinde görevler verilmiş ve kendilerine daima hoşgörülle muamele edilmiştir. Tıp konusunda ve tercüme faaliyetlerinde onların tecrübelerinden istifade edilmiştir.¹⁵

Selçuklular döneminde de Hıristiyanların can ve mal güvenliği koruma altına alınmış ve mabetlerine dokunulmamıştır. Onların kilise ve manastırları ile ruhanî reisleri her türlü vergiden muaf tutulmuştur. Bu sebeple bazı Hıristiyan müellifler, Selçuklu sultanlarının, gayrimüslimlere karşı hoşgörülü davranışından övgüyle bahsetmiştir. Nitekim Urfalı Mateos, Melikşah'ın yüreğinin Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu, onun herkese baba gözüyle baktığını ve bu sebeple de ölümünün bütün dünyayı büyük bir yasa boğduğunu yazmıştır.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğunda kuruluştan itibaren gayrimüslim-Müslüman ilişkileri uyumluluğunu korumuş, ancak bu dönemde devlet ile gayrimüslim reaya arasındaki ilişkiler hukuki bir zemine oturtulamamıştır. Orhan Bey'in, Ermenileri himaye altına alması ve Beyliğin başkenti Bursa'da bulunan Ermeni kilisesi ve patrikliğini resmen tanımış olmasına rağmen bu konudaki ilk hukuki düzenlemeler Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılmıştır. İstanbul'un fethinden hemen sonra "millet sistemi" genel çizgileriyle doğmuş, II. Mehmed, Rum, Yahudi ve Ermenilere, yani imparatorluğun dini anlamda tanımlanmış topluluklarına, sırasıyla o zaman hüküm süren Yunan Ortodoks kilisesinin patriği Gennadios Scholarias, baş haham Moses Capsali ve Ermeni kilisesinin piskoposu Joachim vasıtasıyla özerklik

¹³ Özel, **a.g.m.**, s. 420.

¹⁴ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 400.

¹⁵ Geniş bilgi için bk. P.M. Holt-A-K-S- Lambton-B-Lewis, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, IV, (Çev. Hamdi Aktaş vd.) İstanbul, 1989, s. 354-361.

¹⁶ Mehmet Şeker, **Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi**, Ankara, 2005, s. 37.

bahşetmiştir. Nitekim Fatih'in siyaseti ve hedefi, bütün vatandaşların din, dil, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin hepsinin sevgi ve teveccühünü kazanmak olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı'nın zimmîlerle ilgili getirdiği en önemli yenilik "millet sistemi" denilen yapı içinde gayrimüslim teb'aya özel bir konum sağlamış ve bunların her birine rahat ve huzurlu bir ortam sağlanıp ruhani reislerine beratlar verilerek devlet hizmetinde bulunanlar birçok vergiden muaf tutulmuşlardır.¹⁷

Osmanlı tarihinin kaynakları arasında şer'îye sicillerinin, birinci derecede önemli kaynak olduğuna şüphe yoktur. Kadıların devlet merkeziyle yaptıkları resmî yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini, mahalli idarelere ait hukukî düzenlemeler olarak kabul edilen ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu şehirlerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatına dair yapılan çalışmalarda, araştırmacıların başvuracakları en önemli kaynak şer'îye sicilleridir.¹⁸ Genel tarihle ilgili birçok belgeyi ihtiva etmekle beraber hukuk tarihi ve iktisat tarihi ile ilgili hadiseler, kısaca gündelik hayatın hemen her alanında cereyan eden hadiseler düzenli bir şekilde sicillere kaydedilmiştir. Devletler hususî hukuku alanında ahval-i şahsiye ve ibadet konuları dışında zimmîlere de kendi rızalarıyla İslam hukukunun uygulandığını başta aile ve miras hukuku olmak üzere kendi dinleri gereği olan konularda kendi hukuklarının tatbik edildiğini, mesela evlenme akdinin icrası, boşanma ve terekenin taksimi gibi hususlarda tamamen din serbestliği bulunduğunu görüyoruz. İçki içme gibi hususî olan konular dışında ceza hukuku alanında, eşya, borçlar ve ticaret hukuku sahalarında Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmadığını biliyoruz.¹⁹ Bu kayıtlar, cemaatlerin ve onların mensuplarının, bilindiğinin aksine, birbirleriyle yoğun bir ilişki içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışmamızda XVII ve XVIII. Yüzyılda Diyarbekir'de yaşayan gayrimüslimlerin dini, kültürel, ekonomik ve sosyal hayatları, Şer'îye mahkemesine intikal eden konularla ilgili verilen kararlar ve bunu destekleyen diğer kaynaklar ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

A- Dinî Yapı

XVII-XVIII. yüzyılda hem Diyarbekir şehir merkezinde, hem de kırsal kesimlerde kesif bir Müslüman nüfusu yaşamaktaydı. Bununla birlikte bir miktarda da gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. 1733, 1740 ve 1747 tarihli vergi dağılım defterlerinde Diyarbekir'in 94 mahallesi olduğu ve bu mahallelerin 21'nin gayrimüslimlere ait olduğu görülmektedir. 1785

¹⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", **Türkler Ansiklopedisi**, X, Ankara, 2002, s. 393; Geniş bilgi için bk. Şeker, a.g.e., s. 147-158.

¹⁸ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, II, İstanbul, 1988, s. 12.

¹⁹ Akgündüz, a.g.e., s.14.

tarihli tabloda 95 mahallenin adı vardır. Gayrimüslim mahallelerinin sayısı 27'ye yükselmiştir.²⁰

Gayrimüslimler bazen kendilerine has ayrı mahallelerde oturmakta iseler de, çoğu zaman, rahatlıkla Müslümanlarla aynı köylerde ve mahallelerde ikamet edebilmekteydiler. Bir Müslüman da gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı bir mahallede çekinmeden yaşamaktaydı.

Müslüman mahallesinde cemaatin liderleri, müftüler, merkez bucaklarda bulunan kadılar ve kasabalardaki imamlardır. gayrimüslimlerin mahallelerinde ise dinî liderler her birinin mezhebine göre şöyledir:²¹

Gayrimüslimlerin Dini Liderleri

Gregoryen Ermeniler	Papaz tarafından	İkametgâh-Diyarbakir
Katolik Ermeniler	Piskopos tarafından	“
Protestan Ermenileri	Protestan Papazı	“
Ortodoks Rumlar	Metropolitan Başpiskopos	“
Katolik Rumlar	Dini misyonerler tarafından	“
Katolik Keldaniler	Başpiskopos tarafından	“
Katolik Suriyeliler	Piskopos tarafından	“
Jakobit Suriyeliler	Piskopos tarafından	“
Latinler per des RR	PP Kapoçin İtalyanlar	“
Yahudiler	Haham tarafından	“

Cemaatleri birbirinden ayırmada din önemli bir faktör olup, genel olarak gayrimüslimlerden bahsedilirken “zimmî”; Hıristiyanlar için “Nasarâ”, Yahudiler için ise

²⁰ Geniş bilgi için bk. Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara, 2002, s.190,191.

²¹ Şefik Korkusuz, **Seyahatnamelerde Diyarbakır**, İstanbul, Tarihsiz, s. 56.

“Yehûd” tabiri kullanılmakta, fakat zimmînin hangi din ve mezhepten olduğu pek belirtilmemektedir.

Diyarbakır’da 28 büyük cami, 32 mescid, 5 tekke, 4 medrese, 6 manastır, değişik mezheplere ait 12 kilise bulunmaktaydı.²² Gayrimüslimlere diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Diyarbakır’da de dinlerinin, gelenek ve göreneklerinin gereğini yerine getirme hakkı verilmiştir.

Gayrimüslimler kendi kiliseleri için vakıf kurabilmekte veya kendi mallarının bir kısmını var olan vakıflardan birine vakfedip kadıya tescil ettirmekte idiler. Diğer vakıf mallarda olduğu gibi, kilise yararına vakfedilmiş mallar üzerinde de vakfı kuran kişinin varisleri herhangi bir hak iddia edemezler.

Örneğin, 28 ... 1152/1739 tarihli belgede İsmihan bint-i Askender veled-i Haço'nun gelirini Mar Yakob Kilisesi'nin fukaralarına vakfettiği eve diğer mirasçılarının müdahalede bulunmaması ihtar edilmiştir.²³

Yine 2 Cemaziyelahir 1152/06 17 Eylül 39 tarihi belgede Şeyh Mattar Mahallesinden Mar Pityun Kilisesi Mütevellisi Hayod veled-i Hanna', Şemsiyan Mahallesindeki evi kilise için satın almış ve kiliseye vakfetmiştir.²⁴

28 Ramazan 1153/17 Aralık 1740 tarihli belgede ise Marhabib Mahallesinden Karyakas veled-i Mübarek Şah ve annesi Eliye'nin, evlerini Meryem Ana Kilisesi'ne vakfettikleri belirtilmektedir.²⁵

22 Rebiyülevvel 1160/03 Nisan 1747 tarihli belgede de Âmid'in Sarraf Mehmed Mahallesinden Remye veled-i Nomcan'ın evini Meryem Ana Kilisesi'ne vakfederek kilise mütevellisine teslim ettiği, mütevelliliğini de kendi ve çocukları hayatta oldukça kendilerinde kalmasını istediği, gelirleri ile öncelikle evin tamir masrafı karşılanıp geriye kalan gelirleri ise kilisenin ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere şart koştuğu görülmüştür.²⁶

IV. Murad’ın 1638 yılında Bağdat seferi esnasında sahibinin ısrarlı isteği üzerine evinde yetmiş bir gün misafir kaldığı ev sahibi ile aralarında geçen şu olay IV. Murat gibi celalli bir padişahın bile gayrimüslimlerin dinî görevlerini yerine getirme konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir.

²² Korkusuz, a.g.e., s.62; Diyarbakır’daki Kiliseler konusunda geniş bilgi için bk. Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e.

²³ Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil, vrk. 105a-2.

²⁴ Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil, vrk.126b-3,127a.

²⁵ Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil, vrk. 177b-3.

²⁶ Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil, vrk. 73b-1.

Padişah'ın evinde misafir olduğu ermeni, bir gün padişah ve erkânına büyük bir ziyafet verir. Onları ağırlamak için kuş sütü eksik sofralar donatır. Padişah'ın buyruğuyla davet sahibi de bu sofrada beraber bulunmak onurunu kazanır. Yemekten sonra, o günün Hıristiyanların yortu günü olduğunu hatırlayan Padişah, davet sahibi Ermeni'nin onlarla oturup yemek yiyişine ve böylece perhizini bozmasına kızar ve "Eğer misafiri olmasaydım, kendisine pek müthiş bir ceza verirdim. Ona söyleyin bir daha gözüme görünmesin" der. Bunu haber alan ev sahibi, Padişah'tan huzura kabulünü diler. Huzura alınınca, Padişah ona:

"Ziyafet sırasında yortunuz olduğunu hatırlayamamıştım. Daha sonra hatırladım. Dininize ve geleneklerinize göre sofrada etli ve yağlı yemekler yememen gerekirdi. Bunu herhalde benim korkumdan yapmış olacaksınız. Kesinlikle bilmelisin ki dininin icaplarına sadık ve bağlı olmayan insanlardan, kendi nefsim için sadakat ve bağlılık beklemeyeceğim gibi, bu kabil mürâî insanlardan da hoşlanmam." Ev sahibi de şu cevabı verir:

"Şevketmeab efendimiz! Bu babdaki hakk-ı hümayununuz açıktır. Emir buyurunuz çarşığirleriniz yediğim nesnelere muayene etsinler. Görülecektir ki etli olmayan yemeklerin tamamı fıstık yağıyla yapılmıştır. Bendeniz sadece, etli olmayan bu yemeklerden yedim ve perhizimi bozmadım. Biliyorum ki siz Müslümanların halifesi olduğunuz kadar, Hıristiyanların da koruyucu babasıdır."

Ev sahibinin doğruyu söylediği, perhizini bozmadığı anlaşılınca padişah buna çok sevinir ve kendisine iltifat ederek gönlünü alır.²⁷

Yine gayrimüslimlere ibadet mahallerini onarma hakkı, kendi din adamlarını seçme ve özel davalarını kendi mahkemelerine iletme hakkı verilmiştir. Aynı zamanda din adamlarına çeşitli vergilerden muafiyet hakkı da tanınmıştır.

Örneğin, 15 Cemaziyülevvel 1065/23 Mart 1655 tarihli sicil kaydında, Âmid'deki kefare taifesinin baş kethüdaları Kerbid ve Mirza ve Küçükkilise mütevellisi diğer Kerbid ve Hızır İlyas Kilisesi Mütevellisi Mardiros ve Meryem Ana Kilisesi Mütevellisi Mihail, yıllık vergileri kendi aralarında toplamalarıyla ilgili valinin kendilerine verdiği temessükü (Senet, hüccet; borç için alınıp verilen kağıt) gösterince mahkeme de bu temessükü tasdik etmiştir.²⁸

²⁷ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, II**, Ankara, 1990, s. 638-639.

²⁸ **Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil**, vrk. 2a-3.

Yine, 25 Cemaziyülâhır 1065/02 Mayıs 1655 tarihli belgede Savur kazasına bağlı Kalit köyünden Rahip Kara Yusuf veled-i Reşid'e talebi üzerine kendisinden cizye alınmadığına dair eline temessük verilmiştir.²⁹

16 Rebiyülevvel 1152/23 Haziran 1739 tarihli belgede ise Antakya ve tevabii Rumiyan Patriği Selostros'un ricasıyla Diyarbekir, Çemişgezek, Ergani ve Keban kazaları metropolitliklerine Rahip Agatankilos tayin edilmiş ve gerek metropolitin gerek zimmî taifesinin ve gerekse diğer Müslüman idarecilerin uyması gereken kurallar şu şekilde sıralanmıştır:

1-Metropolitliğine tâbi' yerlerde Rûmiyân keferesinin yaşlıları ve gençleri Agatankilos adındaki rahibi kendilerine metropolit bilip ayinleriyle ilgili işlerde doğru sözünün dışına çıkmayalar.

2-Geçmişten beri tasarruflarında olan manastır ve kiliseleri de emrim olmadan ellerinden almayalar.

3-Fermanla konulan ve geçmişte şer'î izinle olan fermanlarına müdahale olunmaya.

4-Metropolit'in rızası olmadan cebren biz sana yasakçı oluruz diye kapım kulları ve sairleri tarafından müdahale olunmaya.

5-Zimmîlerden birisi evlendiğinde veya boşandığında aralarına görevli rahip veya vekillerinden başka kimse girmeye ve karışmaya.

6-Ölen rahip ve sair zimmî taifesi kendi ayinlerine göre kiliseleri fukarasına ve patriğe ve metropolite her ne vaz'iyet ederler ise Rum şahit ile şer'le istimâ' oluna.

7-Metropolitliğe namzet piskoposlar, gamnoslar, papazlar ve keşişlerin ayinlerine muhalif kabahatleri zuhur eyledikte görevli rahip, ayinleri üzere te'dîb eyledikte başkaları müdahalede bulunmayıp rahibin izni olmadan ayinlerine muhalif nikâh câiz olmayan kefereye nikâh eylemeyeler.

8-Metropolit'in şer'-i şerîfe müte'allik davaları Divan-ı hümayun'uma istimâ' oluna.

9-Azl olunup yerine seçilen papazlara hariçten kimse mâni olmaya.

10-Ayinleri üzere azl ve nasba müstahak olan piskoposları, papazları ve gamnosları ayinleri üzere azl ve yerleri bir başkasına verildiğinde engel olunmaya.

²⁹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 29b-3

11-Metropolitliğe namzet bazı târik-i dünya olan keşişler ayinlerine muhalif istedikleri yerlerde girmeyip kadîmi sâkin oldukları manastırlarına gönderilip adı geçen rahip tarafından emr-i şerîfimle mîrî vergilerin tahsîli için ta'yîn olan vekîl ve âdemlerine isteklerine göre kılavuzlar verilip ve korkulu yerlerden emin bir şekilde geçmek için tebdîl-i kıyafet etmelerine ve kendilerine gelebilecek tehlikeleri defetmek için ve menfaatleri elde etmek için yanlarında götürdükleri âletlere mîrimîrân, mirlivâ, voyvodalar ve subaşılar ve sair ehl-i örf mal elde etmek için hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm müdahale ve rencide olunup ve bindikleri bârgîr ve katır ulak ve kapım kulları ve sair ehl-i örf tâifesi taraflarından alınmayıp müdahale olunmaya.

12- Bir zimmînin kendi rızası olmadan ehl-i örf taraflarından Müslüman ol deyü cebr ve ta'addî eylemeler.

13-Rahib'in mîrî rüsûm akçesi için verecek bir nesnesi olmayıp mîrî rüsûm akçesine bedel kumaş ve esvâb ve akçe verdiklerinde vekilleri ve âdemleri getirir iken menâzil ve merâhilde ve iskelelerde bâc ve gümrük nâmıyla dahl ve rencide olunmaya.

14-Metropolit'in kendi yiyeceği için kendi bağlarından elde ettiği mahsûlât ve zimmîlerin sadaka olarak vergeldikleri bal ve yağ ve sair şeylerini getirir iken iskelelerde ve kapılarda olagelmiş muhâlif emînler ve yasakçılar ve âhardan herhangi bir kimse tarafından boş yere rencide edilmeyeler.

15-Metropolitliğe ve kiliselerine müte'allik bağ, bağçe, çiftlik, değirmen, tarla, ayazmalarına (Ortodokslarca kutsal sayılan kaynak ve pınarlara verilen isim) ve manastırlarına ve sair bunun emsâli kiliseye vakf olan eşya ve davarlarına bundan evvel metropolit olanlar ne vechile mutasarrıf olagelmişler ise mesfûr Agatankilos nâm rahip dahi ol vechile mutasarrıf olup herhangi bir kimse mâni' ve müzâhim olmaya.

16-Metropolit'in iltizâmında olan kazâlarda sâkin papaz ve keşiş ve sair zimmîlerin senevî mîrî rüsûm ve tasadduk akçeleri ve ayazma ve panayırları evvelki ve ikinci ve üçüncü nikâhlarında kadîmden vergeldikleri rüsûmları ve senevî zimmî evinde mu'tâd-ı kadîm üzere vergeldikleri vergilerin tamamı metropolit veyâ kendisinin vekîli mîrî için topladığında müdâhale olunmaya.

17-Bazı zimmîler mîrî için vergiler topladığında çoluk çocuk ve bütün akrabalarıyla bir eve toplanıp beratinızda ev başına verile diye yazıldığından şimdi biz cümlemiz bir evde oluruz diyerek mîrî vergilere zarar verilmeye.

18- Bazı güçlü kimseler ve zü'amâ ve erbâb-ı tımâr çiftliklerinde ve kışlaklarında ve köylerinde olan zimmîlere bunlar bizim ırgatımız diye mîrî vergilere zarar verilmeye

19-Bir vilâyetin metropolit ve piskoposlarının azl ü nasb ve sû-i hâlini müş'ir valiler, kadılar ve nâiblerden hilâf-ı inhâ arz alıp gelip şikâyetçi olduğunda sahîhi ma'lûm olmadıkça dinlenilmeyip ve bir şekilde fermân-ı âlîşânım dahi sâdır olur ise emri verilip huzûra i'lâm ve men' oluna.

20-Nikâh akdi ve feshi ve münâza'un fih olan iki zimmî aralarında rızâlarıyla salâh edip ayin-i âtılaları üzere kiliselerinde yemîn ve afaroz ta'bîr olunup te'dîb eylediklerinde hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm kadılar ve naibler tecrîm ve tağrîm eylemeyip metropolitin izni yokken emri altında olan papazlar ayinlerine muhalif nikâh câ'iz olmayan kefereye nikâh eylemeye.

21-Ölen piskopos, papaz, keşiş ve kalogaryalar gerek nükûd ve bârgîr ve eşya ve sair kiliseye müte'allik her ne var ise patrik ve metropolit tarafından mîrî için ahz ve kabz olundukda beytülmâl ve kassam âdemleri ve mütevellîler ve voyvodalar ve subaşılar ve sair ehl-i örf taraflarından hilâf-ı fermân dahl olunmaya.

22-Bazı güçlü kimseler şu avratı şu zimmîye nikâh eyle diye ayinlerine muhalif papazlara cevr eylemeye.

23-Şu papazı azl eyle ve kilisesin şu papaza ver deyü rencide ettirmeye.

24-Zimmî taifesinden birini te'dîb ve terbiye için ayinleri gereğince getirdikleri aforoz ta'bîr olunur te'dîb kağıtlarına müdahale olunmaya.

25-Ayinlerine muhalif nikâh eden mesfûrlar kiliselerine girmek ayinlerine muhalif olmağla öldüklerinde kadılar, nâibler ve sair zâbitler ve güçlü kimseler siz kaldırım diye zulüm ettirilmeye.

26-Mîrî vergileri vermekte inâd üzere olan papazlara ayinleri üzere te'dîb ve saçları traş ve kendilerini azl ve yerleri bir başkasına verildikte hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm müdahale olunmaya.

27-Bazı zimmîler mallarının üçte birini kilise ve manastırlarına ve patriğe ve metropolite vasiyet eyledikte Rum şahitlerin şahitliğiyle şer'iate göre davaları görüle.

28-Piskopos ve papaz ve keşiş ve kalogaryalardan birisi izn-i şer'le alıkonulmak lazım geldikte metropolit-i mesfûr alıkoyup ve metropolitin kendisine mahsus olan asâsın elinde getirdikte hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm engel olunmaya.

29-Keşiş taifesinden bazıları kilise ve manastırları yok iken mahalle mahalle gezip fesâda sebep olduklarından adı geçen rahip te'dîb ve men' eyleyip ve kilise ve manastırlarına vekîl olup düşen mîrî mahsûlâtı ekl u bel' edenlerin muhasebelerini gördükten sonra bir başkası tarafından muhalefet olunmaya.

30-İşbu berât-ı âlîşânım şurûtunda musarrah olduğu üzere zabt u rabtına bir ferd dahl ve ta'arruz eylemeye.³⁰

16 Şevval 1158/11 Kasım 1745 tarihli belgede de Halep, Şam, Diyarbekir, Mardin, Musul ve Deyr-i Zaferan'da bulunan Yakubî ve Süryanilerin piskoposu olan Şükrullah'ın ölümü üzerine yerine geçen Korkis veled-i Şemun'un beratının verildiği ve Süryani rahipleri ile matranların azil, tayin ve ayınlerine müdahale edilmemesi istenmiş³¹ yukarıdaki maddeler yine tekrar edilmiştir.

Ka'bi köyündeki Ermeni Kilisesi'nin tamiri konusundaki talebe ise asıl halinde bir değişiklik yapılmaması şartıyla olumlu cevap verilmiştir.³²

Gayrimüslimlerden alınan vergiler konusunda da hakkaniyet prensibine göre hareket edilmiştir. Padişah tarafından *“eyyâm-ı sa'âdetimde kimesneye zulm ü ta'addî olunduğuna kat'â rızâ-yı şerîfim yokdur, mezbûrlara muhkem tenbîh ve te'kîd eyleyesin ki bu üzerine edâsı lâzım gelen imdâd-ı hazariye ve sair emr-i şerîfimle vâki' tekâlîfden a'lâ ve evsat ve ednâ i'tibârıyla mahalline göre hissesine düşeni edâ eylediğinden sonra kendi tekâlîflerini tahfîf için bunun üzerine tahammülünden ziyâde tekâlîf-i şâkka tahmîl eylemeyeler ve ettirmeyip men' u def' eyleyesin, min ba'd fetvâ-yı şerîfe ve kanun ve emr-i hümâyûna muhâlif kimesneye iş ettirmeyip ve kasabada alâkası olmayanı dahl ettirmeyip yazıp arz edip husûs-ı mezbûr için bir dahi emrim varmalı eylemeyesin, şöyle bilesin, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın.”*³³ şeklinde özetlenebilecek fermanlar gönderilerek, hiçbir şekilde kendilerine zulüm edilmemesi gerektiği ve buna rıza gösterilemeyeceği ifade edilmiştir. Bu konuda da sicillerde birçok örnek vardır.

Örneğin; 25 Cemaziyülâhır 1065/02 Mayıs 1655 tarihli belgede Palu sancak Beyi İbrahim Beyin vekili olan Mehmed Çelebi b. Haydar, Palu halkından olan Asador, Murad, Kırkor, Bağdasar, Bogos vs.nin 1065/1655 senesi vergilerini ödemediklerini iddia etmiştir. Ancak adı geçenler vergi borçlarını Hasan Bey adında birine ödediklerini ve bu konuda

³⁰ Âmid Mahkemesi 3774 Numaralı Sicil, vrk. 31a-1,31b.

³¹ Âmid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil, vrk. 97b-1.

³² Âmid Mahkemesi 3828 Numaralı Sicil, vrk. 28a-1.

³³ Âmid Mahkemesi 3774 Numaralı Sicil, vrk. 63a-1.

ellerinde imzalı belgelerinin olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Mehmed Çelebi'ye bu vergileri tekrar istememesi yönünde tembih edilmiştir.³⁴

15 Muharrem 1151/05 Mayıs 1738 tarihli belgede ise Diyarbakır'deki Nalçacı Mescidi mirkatçısı Tato veled-i Kerend'in ehl-i örf taifesi tarafından kendisinden fazla vergi alındığını şikâyet etmesi üzerine Diyarbakır valisine gönderilen yazıda Tato veled-i Kerend'in fazla vergi ile rahatsız edilmemesi aksine davranan ehl-i örfün bildirilmesi istenmiştir.³⁵

Bugün bile Diyarbakır'da birden fazla kilisenin bulunması hatta minarede okunan ezanın hemen yanı başında kilisede çanın çalınması ve buradaki gayrimüslim vatandaşların huzur ve barış içinde yaşamaya devam etmeleri İslam'ın ve Osmanlı'nın gayrimüslimlere karşı hoşgörülü tutumunun devamından başka bir şey değildir.

B- Gayrimüslim-Müslim İlişkileri

Diyarbakır'de gayrimüslimler ilk dönemlerde, Osmanlı'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi genellikle ayrı semtlerde veya çarşılarda, Yahudi-Ermeni mahallesi, Yahudiler çarşısı v.s. gibi gruplar halinde yaşamaktaydılar. Şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde ise kendi köylerinde yaşayan gayrimüslimlerin, Müslümanlarca kutsal sayılan Ulu cami gibi bazı bölgelerde veya her hangi bir camiye çok yakın mesafede, eğer o caminin-mescidin etrafındaki hanelerin hemen hemen tamamı Müslümanlardan oluşuyorsa, yaşamaları men edilmişti. Osmanlı kayıtlarında geçen, Seyhülislam Ebusu'ud Efendi'nin verdiği bir fetvaya göre bu durum "taş atma mesafesi" olarak tarif edilmektedir. Yani bir evden camiye bir taş atıldığında, o taşın oraya yetişme durumu varsa böyle bir evde gayrimüslim birisinin yaşamasının engellenmesi ve orada yaşıyor ise oradan çıkarılması gerekmektedir. Bir eve daha fazla fiyat veya kira verseler bile satış veya kiralama işlemi yapılamazdı. Bu konuda direten ve daha fazla fiyat verdikleri için evini gayrimüslim birisine vermekte ısrar eden bir Müslüman azarlanmaktaydı. Orada bulunan gayrimüslimin evden çıkarılması durumu da geçerliliğini korumaktaydı.

Belirli mahallerde aynı inanca sahip insanların bir arada tutulmak istenmesinin bir nedeni, farklı inanca sahip olan bu insanların, inançlarından dolayı aralarında muhtemel bir sıkıntının meydana gelmesinin önüne geçmek düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim bu hususla alakalı olarak cami yakınındaki evleri ve odaları satın alan Yahudilerin, ezan ve namaz vakitlerinde gürültü çıkararak Müslümanları rahatsız ettikleri görülmektedir. Aynı mahalle içerisinde aynı türden insanların iskân olunması belki de bu tür sıkıntıların önüne geçmek için alınmış olan olumlu bir karardır. Aynı şekilde maddi durumlarının müsait hale gelmesiyle

³⁴ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 30a-3.

³⁵ Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil, vrk. 5a-1.

Yahudilerin yüksek meblağlar vermek suretiyle Müslümanlara ait evleri satın aldıkları görülmektedir. Bu durum o mahalle içerisinde bulunan Müslümanların sayılarının, dolayısıyla da cami cemaatinin azalmasına sebep olacağından Müslümanların tepkilerine neden olmaktaydı.³⁶

Ancak daha sonraki dönemlerde bu yasaklara çok uyulmamış, gayrimüslimler Müslümanlarla beraber aynı köy, mahalle veya şehri paylaşmışlardır. Dinî ve etnik bakımdan farklı unsurların aynı mahalle veya köyde uzun süre bir arada yaşamaları, birçok ilişkiyi de beraberinde getirmiştir. Şer'îye sicilleri esas kaynak alınıp incelendiğinde, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Diyarbakır'deki gayrimüslim-Müslim münasebetleri daha ziyade sosyo-kültürel, hukukî ve ekonomik alanlarda gelişmiştir. Şüphesiz sicillere yansımayan ancak gündelik hayatın ve birlikte yaşamının kaçınılmaz kıldığı başka ilişkilerin de olabileceğini düşünmek gerekir.

1- Sosyo-Kültürel İlişkiler

Sosyo-kültürel münasebetlerin gündelik hayattaki en önemli yansıması dildir. Osmanlı idaresindeki çeşitli şehirlerde Müslüman Türklerle asırlarca bir arada yaşayan gayrimüslimlerin, Türk kültürünü benimsediği ve günlük dilde Türkçe konuşup yazdıkları bilinmektedir. Örneğin, XVII ve XVIII. yüzyılda Diyarbakır'de yaşayan Ermenilerin ve Yahudilerin birçoğu gündelik hayatta Türkçe konuşup yazmaktaydılar. Asırlarca beraber huzur içinde yaşamalarının neticesinde kendi çocuklarına aynı isimleri vermekte sakınca görmemişlerdir. Abdullah, Arslan, Ayvaz, Davud, Fazıl, Hatun Hıdır, İlyas, Meryem, Murat, Nasıf, Sultan, Şahin, Şakir ve Şükrü, Cennet vb. isimler ortak kullanılan isimlerdendir.

İhtida konusunda yapılan bazı araştırmalarda “Abdullah isminin, mühtedinin, Müslüman olmayan babasının gerçek adının yerine sicillere “İbn-i Abdullah” şeklinde yazılma geleneğinin sonucu olduğu görülmüştür. Birçok belgede Müslüman olup Müslüman ismi almak için mahkemeye başvuran gayrimüslimlere rastlanmaktadır. Gönül ilişkisi yüzünden Müslüman olup sonradan tekrar dininden dönenlere³⁷ rastlanıldığı gibi zorla Yahudileştirilen ama daha sonra Müslüman olan kadınlara da rastlanmaktadır.³⁸

Asırlarca bir arada yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimlerin doğum, ölüm, düğün ve bayram gibi toplumsal faaliyetlerde birbirlerinin sevinç ve üzüntüsünü paylaştığı ve farklı unsurlar arasında komşuluk ilişkilerinin en güzel örneklerinin yaşandığı bilinmektedir.

³⁶ Ramazan Günay, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre), (Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, Kayseri,) s. 55-56.

³⁷ Âmid Mahkemesi 33712 Numaralı Sicil, vrk. 55a-3.

³⁸ Âmid Mahkemesi 3828 Numaralı Sicil, vrk. 11a-4.

Yine sicillerde yer alan tereke kayıtlarında gündelik hayatta kullanılan giyim-kuşam, döşeme, sergi ve mutfak eşyaları arasında belirgin bir ayrıma rastlanmaması, farklı unsurlar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimin hangi boyutta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

2- Hukukî İlişkiler

Osmanlı devleti, tebaası olan gayrimüslimlere sadece din ve eğitim alanında özerklik vermekle kalmamış, aynı zamanda onların evlenme, boşanma, doğum ve ölüm gibi medenî hukuku ilgilendiren bütün işlemlerini de millet teşkilatlarına bırakmıştır. Bununla birlikte onların gündelik hayatta karşılaştıkları her türlü problemin çözümü için kadı mahkemelerine hatta Divan-ı Hümayun'a başvurularında da herhangi bir sınırlama söz konusu olmamıştır. Örneğin; 1153/1740 tarihli bir belgede, Kevork adlı zimmînin alacaklı olduğu Sem'ân-zade Süleyman Ağa'nın muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getirilmesi emredilmiştir.³⁹

Sicillerde gayrimüslimlerin, Müslümanlarla ilgili konuların yanında, kendi aralarında çıkan çok sayıdaki anlaşmazlığın çözümü için de şer'îye mahkemesine başvurdukları görülmüştür. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri kuşkusuz kadı mahkemelerinin tarafsızlığıdır. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda şer'îye mahkemesinde gösterilen hassasiyetin yanında Müslüman halkın da gayrimüslimlere daima hoşgörü ve hakkaniyet ölçüsünde muamele ettiklerine şahit olunmuştur. Farklı dinden ve milletten olmaları sebebiyle onlara bazı suiistimaller dışında hiçbir zaman haksızlık yapılmamıştır. Bu da gayrimüslimlerin kendi mahkemelerinde görülebilecek birçok davalarını da İslam mahkemelerine taşımalarına en önemli sebep teşkil etmektedir.

Örneğin, 27 Zilhicce 1035/19 Eylül 1626 tarihli belgede Diyarbekir'de ikamet eden Sasonlu taifesinden Evanis veled-i Dono, kaybolan katırının Mustafa b. Molla Hasan'da olduğunu iddia etmiş, ancak Mustafa b. Molla Hasan'ın bu katırı ismini bilmediği birinden satın aldığını belirtmesi üzerine Evanis'e davasına delil getirip yemin etmesi istenmiş. Bunun üzerine Müslümanlardan Kahveci el-Hâc Rasül b. İbrahim ve Bakkal Bayram b. İskender'in katırın Evanis'in olduğuna şahitlik etmeleri ve Evanis'in bu katırı hiç kimseye satmadığına dair kendi inancına göre yemin etmesi üzerine Mustafa b. Molla Hasan'a katırı sahibine teslimi için tembihte bulunulmuştur.⁴⁰

³⁹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 78b-2.

⁴⁰ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 6b-2.

Yine aradan seksen sene geçmesine rağmen benzer konuda benzer bir karar verilerek bu konudaki hassasiyet gösterilmiştir. Mesela 10 Rebiyülâhır 1152/17 Temmuz 1739 tarihli belgede Aslen Harputlu olup Diyarbakir’de misafir olarak bulunan Süleyman b. Selim’in kendisinin olduğunu iddia ettiği katırı, Mardinli İlye veled-i Askender’in Cambaz Boynik’ten ücretini ödeyerek aldığına Müslüman şahitlerin şahitlik etmeleri sonucu katır İlye veled-i Askender’e bırakılıp Süleyman b. Selim’e müdahalede bulunmaması tembih edilmiştir.⁴¹

28 Zilhicce 1035/20 Eylül 1626 tarihli belgede Amid’in Kılbaş Mahallesi sakinlerinden Halil b. Ali, oğlu Ömer’in iki ay önce Tomcam veled-i Abraham’ın yanında şakirt iken Tomcan’ın, oğlunun gözüne vurduğunu ve tedavi edeceğim diye kullandığı ilaçla oğlunun sol gözünün kör olduğunu iddia etmesi üzerine Tomcan bunu inkâr etmiş. Halil b. Ali’den davasına delil getirmesi istenmiş, ancak Halil b. Ali davasına delil getiremediği halde davasından vazgeçmemiştir. Bunun üzerine cerrahlardan el-Hâc İbrahim b. Ömer ve el-Hâc Bekir b. Ali ve Hasan b. Ali adındaki cerrahların muayenesi neticesinde çocuğun gözünün kör olmayıp ancak üzerinde leke olduğunu belirtmeleri üzerine Halil b. Ali, Tomca’nın aleyhine hareketten men edilmiştir.⁴²

12 Cemaziyülevvel 1065/20 Mart 1655 tarihli bir belgede ise Tilkiviran kazasına tâbi‘ Gavursevi köyünden Gazel veled-i Parsih adındaki zimmî, Milli taifesinden Bekir b. Berkiş adında bir şahsın mahkemeye başvurmasından dört gün önce Gavursevi adındaki köye giderken Karakuzu deresinde arkadaşı Mehmed b. Numan adındaki şahıs ile üzerine gelip beni değnek ile dövüp yere yıktıktan sonra koynundan on kuruş nakid akçe ve bazı eşyalarını aldıklarını ayrıca kendisini boğazlamak istediklerinde Bekir’in ise ayak donunu çıkardığını iddia etmiştir. Yapılan sorguda Bekir cevabında arkadaşı Mehmed ile adı geçen Karakuzu deresinde gider iken Gazele rast gelip arkadaşı Mehmed’in Gazel’i değnek ile dövüp yıktığını ve on kuruş akçesin ve bazı eşyasını aldığını ikrar edip kendisinin ise arkadaşı Mehmed’in emriyle Gazel’in ayak donunu çıkardığını söylemesi üzerine mahkeme aleyhlerine hüküm vermiştir.⁴³

Gayrimüslimler Şer’iye mahkemelerinde gerek kendi aralarında gerekse Müslümanlara karşı açtıkları davalarda davalarını ispat edemedikleri takdirde açtıkları davalar kendi aleyhlerine sonuçlanmıştır. Örneğin 30 Cemaziyülevvel 1065/7 Nisan 1655 tarihli belgede Toronde adlı kadının ölmesiyle kızı Agise’nin, kendisi ve kardeşi Markos’a miras

⁴¹ Âmid Mahkemesi 3774 Numaralı Sicil, vrk. 117a-2.

⁴² Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 6b-1.

⁴³ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 3a-1.

kalan bağı, kardeşinin tek başına tasarruf ettiğine dair açtığı davayı ispat edememesi üzerine söz konusu dava düşmüştür.⁴⁴

Yine 19 Zilkade 1135/21 Ağustos 1723 tarihli belgede Diyarbekir'in Kubbe-i siyah Mahallesinde ikamet eden Kerabid veled-i Şehverdi ile Malhas veled-i Murat ve zevcesi Anna bint-i Serkis arasındaki alacak davası, Kerabid'in davasına delil getirememesi ve Malhas ve Anna'nın, Kerabid'in kendilerinde alacağıının olmaması hususunda inançlarına göre yemin etmeleri üzerine mahkeme, Kerabid'e Malhas ve Anna'dan hiçbir hak talep etmemesi konusunda tembihte bulunmuştur.⁴⁵

6 Cemaziyülâhır 1145/24 Kasım 1732 tarihli belgede ise Şirugancı esnafından bir grup İzdo veled-i Merkere adındaki esnafın daha önce kendilerinden alışveriş yaptığı halde kendisi Ali Pınarı adındaki köyde kurduğu şirikhane ile kendilerini zarara uğrattığını iddia etmiş. İzdo ise adı geçen köyde daha önceden şirikhane olduğunu birçok şahidin şahadetiyle ispat ettiğinden Şirugan esnafına İzdo'ya müdahale etmemeleri tembih edilmiştir. İzdo'ya ise susamı dışarıdan almayıp yerli esnaftan alışveriş yapması ve onları zarara uğratmaması tembih edilmiştir.⁴⁶

Kendi aralarındaki davalarda da haksız olduklarını ikrar ettiklerinde de dava kendi aleyhlerine sonuçlanmıştır. Örneğin, 6 Cemaziyülâhır 1065/13 Nisan 1655 tarihli belgede Amid sakinlerinden Melkon veled-i Hacik adındaki zimmî, Kerbid veled-i Kirakos'da yüz kuruş alacağıının olduğunu iddia etmiş. Ancak Kerbid veled-i Kirakos bu borcun yüz kuruş değil de seksen kuruş olduğunu söylemesi üzerine Melkon'da bunu ikrar edince Kerbid'in Melkon'a seksen kuruş vermesi tembih edilmiştir.⁴⁷

24 Receb 1145/10 Ocak 1733 tarihli belgede Kavas Mahallesi halkından Mekikçi Kirakos ve Hanna'nın Diyarbekir ehl-i zimmet tائفesi için yapmış oldukları masrafi cemaatin vekilleri olan Mardiros ve sairlerinden teslim aldıklarını ikrar etmişlerdir.⁴⁸

Yine gayrimüslimlerden Melkon, Frankil ve İstador'un, Baş kethüdarları Frankil veled-i Haçik zimmetindeki paraları almaktan vazgeçtiklerini itiraf etmişlerdir.⁴⁹

14 Ramazan 1153/03 Aralık 1740 tarihli belgede ise Aron veled-i Kerbid, mahkemeye başvurarak İvaz veled-i Kiryo'nun arkadaşı Kamo veled-i Miço ile birlikte evlerine girerek

⁴⁴ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 10b-1.

⁴⁵ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 1b.1.

⁴⁶ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk. 5a-1.

⁴⁷ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 15b-1.

⁴⁸ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk. 14b-1.

⁴⁹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 11a-2.

komşusu Osib veled-i Anayine'nin küplerini kırıp kendisinin ise halılarını çaldığını iddia etmiştir. İvaz veled-i Kirvo da kendisinin ve arkadaşının, Küçükkilise Mahallesinden Aron veled-i Kerbid ve Osib veled-i Anayine'nin evine girerek küpleri kırıp halıları çaldıklarını itiraf etmişler.⁵⁰

Bazen de Müslümanlarla olan davalarında haksız olduklarını itiraf etmişler dolayısıyla dava aleyhlerine neticelenmiştir. Örneğin 2 Cemaziyülâhır 1065/09 Nisan 1655 tarihli belgede Seyyid Ali b. Seyyid Mehmed, Tanil veled-i Tursis'de elli beş riyal kuruş borcu olduğunu iddia etmiş, Tanil veled-i Tursis'in bu borcu ikrar etmesi üzerine bu parayı Seyyid Ali b. Mehmed'e ödemesi için tembih edilmiştir.⁵¹

25 Cemaziyülâhır 1065/02 Mayıs 1655 tarihli belgede ise Ramazan Beşe adındaki Müslüman, Minas veled-i Nikogos adındaki zimmînin Bogos adındaki zimmîye kefil olduğu için on iki kuruş hakkının Minas'tan alınması konusunda davada bulunmuş. Minas buna itiraz ederek dokuz kuruşa kefil olduğunu sekiz kuruşun ise Bogos tarafından Ramazan Beşe'ye ödendiğini iddia etmiştir. Ancak iddiasına delil getiremediği ve Ramazan Beşe'nin yemin etmesi üzerine Minas'ın kefil olduğu parayı ödemesine hükmedilmiştir.⁵²

Yine, 26 Cemaziyülâhır 1065/03 Mayıs 1655 tarihli belgede de Şehnaz bint-i Hıdır Beşe adındaki Hıristiyan, Mehmed Çelebi adındaki Müslüman'ın dişini tekme ile kırdığını ve buna Arakil veled-i Haçador adındaki zimmînin sebep olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuş, ancak bu davasından vazgeçtiği için bu dava düşmüştür.⁵³

Gerek İslam mahkemelerinin tarafsızlığı gerekse Müslümanların bu konudaki hoşgörüsü gayrimüslimlerin kendi özel davalarını Şer'îye mahkemelerine taşımalarının en önemli iki sebebi olmakla birlikte, İslam hukukunun kendilerine verdiği bazı avantajlardan yararlanma arzusu ile cemaat mahkemelerinde verilen kararların uygulanabilmesi için tarafların bu hususa razı olma zorunluluğu gibi sebepler de göz ardı edilmemelidir.

a) Şahitlik

Farklı unsurlar arasındaki hukukî münasebetlerin bir boyutunu mahkemeye intikal eden davalarda sıkça gerek duyulan şahit getirme konusu oluşturmaktaydı. Şahitlerin mahkemede vereceği bilgi, davanın seyri açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple kadı, şahitlerin adil olup olmadığı hususunda sık sık araştırma yaptırmaktaydı. Bu kapsamda

⁵⁰ Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil, vrk. 178a-3.

⁵¹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 11b-1.

⁵² Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 29a-1.

⁵³ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 29b-4.

şahitler hakkında mahallenin imam ve muhtarı ile diğer ileri gelenlerinin bilgisine başvurulmuştur. Bu araştırmalar bazen gizli bazen açık yapılmıştır. Bu araştırmayı yapanlara müzekki denmekteydi.

Şahitlerin, ciddi bir soruşturmadan sonra alınan müspet neticelere göre şahitliklerinin kabul edilmesi, yalancı şahitler yüzünden bazı kişilerin haksız yere mahkûm edilmemesi konusunda Osmanlı adaletinin hassas davrandığını göstermektedir.

Müslümanlarla gayrimüslimler kendi aralarındaki davalarda genellikle yine kendilerinden birini şahit göstermişlerdir. Ancak bazen gayrimüslimler kendi aralarındaki davalarda Müslümanları şahit göstermede hiç tereddüt göstermemişlerdir. Örneğin --- Cemaziyülevvel 1065/1655 tarihli belgede Diyarbakir'in Şeyh Mattar-ı Şark Mahallesi sakinlerinden Mentecar adındaki zimmînin oğlu Gazel kendisine babasından miras kalan evinin yarısına Kirkos adındaki zimmînin müdahalede bulunduğunu iddia etmiş. Ancak Kirkos verdiği cevapta ilgili evin yarı hissesini Mentecar'dan yirmi riyal kuruşa satın aldığını belirtmiş ve bu davasına Ali b. Hasan adındaki Müslüman'ı ve Haçador veled-i Mirincan adındaki zimmîyi şahit göstermiştir. Bu şahitler Gazelin aleyhine ve Kirkos'un lehine şahitlik etmişlerdir.⁵⁴

10 Muharrem 1036/01 Ekim 1626 tarihli belgede Diyarbakir'in zimmî olan Kıtırbıl köyü sakinlerinden Abdo veled-i Aldo adındaki zimmî komşusu Yasef veled-i Petros adındaki zimmînin otuz seneden beri müşterek olarak kullandıkları avluya müdahale ettiğini iddia etmiştir. Yasef'in inkârı üzerine adil Müslümanlardan Mahmud Beşe b. Ahmed ve zimmî taifesinden Cemo veled-i Eblehad, Aşu veled-i Tomcan ve İmirze veled-i Habo dava konusu olan avlunun yarısının otuz seneden beri Abdo'nun elinde olduğuna dair şahadette bulunmaları üzerine Yasef'e buna mani olmaması tembih edilip aralarına masraflarını müşterek ödeyecekleri bir duvar yapmaları için tembihte bulunulmuştur.⁵⁵

10 Muharrem 1036/01 Ekim 1626 tarihli bir diğer belgede ise Diyarbakir'in Yahudiyan Mahallesinde oturan Simo veled-i Abraham aynı mahallede bulunan evini Ebubekir b. Ali ve Ramazan b. Ömer adındaki Müslümanları şahit göstererek Petro'ya satmıştır.⁵⁶

Gerek gayrimüslimler gerek Müslümanlar kendi evlerini birbirlerine satmakta bir beis görmemişler. Örneğin; 9 Cemaziyulâhir 1145/27 Kasım 1732 tarihli belgede de Diyarbakir'in

⁵⁴ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 11a-3, 11b-1.

⁵⁵ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 18a-2.

⁵⁶ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 19a-2.

Süluki Mahallesi halkından Aslan veled-i İlo ve sairlerinin aynı mahalledeki evlerini Müslüman şahitlerin şahadetiyle Ümmü bint-i Ebubekir'e satmışlardır.⁵⁷

8 Şevval 1145/24 Mart 1733 tarihli belgede ise Süluki Mahallesi halkından Musa Çelebi b. Mehmed'in Lala Bey Mahallesiindeki evini Hanna veled-i Karakaş ile Maryem bint-i Tomo'ya sattığı görülmektedir.⁵⁸

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında şahit gösterilen Müslümanlar kendi dindaşlarının aleyhine gayrimüslimlerin ise lehine şahitlik etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Örneğin, 3 Zilkade 1135/05 Ağustos 1723 tarihli belgede Diyarbakir'in Abdal Mahallesiinde oturan Şeyhzade b. Seyyid Molla Osman ile Etem veled-i Handan arasındaki ev davasında Müslüman şahitlerin Etem veled-i Handan'ın lehinde Şeyhzade b. Seyyid Molla Osman'ın ise aleyhinde şahitlik etmeleri neticesinde mahkeme Etem veled-i Handan'a müdahalede bulunmaması için Şeyhzade b. Seyyid Molla Osman'a tembihle bulunmuştur.⁵⁹

11 Cemâziyelâhir 1065/18 Nisan 1655 tarihli belgede ise terzi esnafından Bağdo veled-i Küster, Hasan b. Mehmed adında birinin “ustan benim ceketimi kötü dikmiştir” deyip hançerle kendisini yaraladığını iddia etmiştir. Hasan'ın inkârı üzerine Bağdo, Müslümanlardan Ramazan b. Abdullah ve Şahin b. Abdülmennan'ı şahit göstermiş ve adı geçen şahitler Bağdo'nun lehinde şahitlik etmişlerdir.⁶⁰

Yine 25 Muharrem 1136/25 Ekim 1723 tarihli belgede Molla Bahaeddin Mahallesi sakinlerinden iken daha önce vefat eden Mehmed b. Abdullah Bey'in kızı Fatıma'nın vasisi olan Halil b. Ahmed aynı mahallede bulunan eve Marsa bint-i Tomcan'nın müdahalede bulunduğunu iddia etmiş. Ancak Marsa bint-i Tomcan bu evin önce Havva adında birine satıldığını kendisinin ise bundan satın aldığını belirtmiştir. Halil b. Ahmed'in bunu inkâr etmesi üzerine Yusuf b. Abdullah, Mehmed b. Emirze ve İbrahim b. Hasan adındaki Müslümanların bu evi Marsa bint-i Tomcan'ın satın aldığına şahitlik etmeleri üzerine, Halil b. Ahmed'e bu eve müdahale etmemesi tembih edilmiştir.⁶¹

13 Zilhicce 1152/12 Mart 1740 tarihli belgede de Molla Bahaeddin Mahallesiinden Kirbo veled-i Oso, Hasan b. Ömer'in, kendisiyle haksız yere kavga ederken ağzına değnekle vurması sonucu dişinin birisinin kırıldığını iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. Ancak

⁵⁷ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk. 4a-3.

⁵⁸ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk. 19a-1.

⁵⁹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 2a-2.

⁶⁰ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 18a-1.

⁶¹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 27a-2.

yapılan mahkemede Hasan'ın inkârı üzerine Kirbo'dan davasına şahit istenmiştir. Kirbo'da Müslümanlardan Mustafa b. Mustafa ve Ali b. Osman'ı şahit göstermiştir. Şahitlerin Kirbo'nun lehinde şahitlik etmeleri neticesinde dava Kirbo'nun lehinde sonuçlanmıştır.⁶²

Usul hukukuna göre Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin şahitliği kabul edilmez. Eğer bir davada taraflardan biri Müslüman ise şahitlerin de Müslüman olması gerekir. İki taraf da zimmî ise şahitlikte bir problem yoktur.⁶³ Buna rağmen bazen gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında şahit olarak gösterilen gayrimüslim şahitlerin kendi dindaşları aleyhine şahitlikte bulduklarına rastlanmıştır. Örneğin: 20 Cemaziyülevvel 1065/28 Mart 1655 tarihli belgede Veli Beşe b. Ali, Yosef veled-i Yosef'te otuz riyalı kuruş borcunun olduğunu iddia edip mahkemeye başvurmuştur. Yosef'in bu borcu inkâr etmesi üzerine Veli Beşe'den delil istenilmiştir. Veli Beşe, Abdullah Veled-i Habib ve Melki Veled-i Timocan adındaki zimmîleri şahit göstermiştir. Bu zimmîler kendi dindaşları aleyhine Veli Beşe'nin ise lehine şahitlik etmişlerdir.⁶⁴

Gayrimüslimler adli tıpyı ilgilendiren davalarını da Şer'îye mahkemelerine taşıyıp tescil ettirmişler. Örneğin, 7 Cemaziyülevvel 1065/15 Mart 1655 tarihli belgede Harput'un Behinik köyünden Sakar veled-i Kelek'in fırına düşerek yanan küçük oğlu Kelek'in mahkeme tarafından keşif ve muayenesinin yapılarak, söz konusu durum şahitlerin şahadetiyle tespit edilmiştir.⁶⁵

b) Vekillik

Müslümanlarla gayrimüslimlerin yakın ilişki içinde oldukları bir diğer hukukî münasebet de vekâlet konusudur. Gündelik hayatta Müslümanlar, mahkemelik işlerinin takibi için kendi aralarından birini vekil tayin ettikleri gibi gayrimüslimlerden birine de vekâlet verirlerdi. Aynı şekilde gayrimüslimler de kendi aralarından birine vekâlet verdikleri gibi Müslümanlardan birini de vekil tayin ederlerdi. Örneğin, 3 Cemaziyülâhır 1065/10 Nisan 1655 tarihli belgede Muhtedi Mustafa b. Abdullah ile Hıristiyan olan Anna bint-i Avanis arasındaki boşanma davasında Anna'nın vekili Mehmed Çavuş b. Ali adında bir Müslüman'dır.⁶⁶

Yine, 13 Cemaziyelahır 1065/20 1655 Nisan tarihli belgede, Şeyh Mattar-ı şark Mahallesinden Kerbid veled-i Haçador'un Antep'e giderken evin kendisine ait kısmını satın

⁶² Âmid Mahkemesi 3774 Numaralı Sicil, vrk. 147a-3.

⁶³ Halil Cin- Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 2003, s.181. bk.

⁶⁴ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 2b-1.

⁶⁵ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 16a-1.

⁶⁶ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 12b-3.

Mustafa Beşe adındaki Müslüman'ın borcunu ödemek üzere kardeşi Karankil veled-i Haçador'u Bekir b. Bayram adındaki Müslüman ve Benekogos veled-i Torican adındaki zimmînin şahadetiyle vekil tayin etmiştir.⁶⁷

Gayrimüslimler vasi ve karyum tayini ile ilgili işlerini de İslam mahkemelerinde yaptırmışlardır. Örneğin, 25 Safer 1136/24 Kasım 1723 tarihli belgede Diyarbekir'in Meriton? Mahallesinde vefat eden Yasef veled-i Matlob'un oğlu Kesber'in mallarını zapt vb. işlerini görmek üzere Igksan veled-i Allahverdi'nin karyum tayin edildiği ve Igksan veled-i Allahverdi'nin de bunu kabul ettiği belirtilmiştir.⁶⁸

Zikredilen bu örnekler, Osmanlı Devletinin diğer şehirlerinde olduğu gibi Diyarbekir'de de gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki hukukî münasebetlerde de herhangi bir önyargı bulunmadığını, din ve etnik köken farklılığının gündelik hayattaki ilişkileri aksatacak bir etken olmadığını açıkça göstermektedir.

3- Ekonomik İlişkiler

Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki ekonomik münasebetler, şer'îye sicillerine genel olarak üç şekilde yansımıştır.

Bunlardan birincisi, nakit olarak alınan borç veya kredinin tescili bizzat kadı huzurunda yapılan ve bir nevi borç senedi hükmünde olan belgelerdir. Bu tür kayıtlarda borcun miktarı, süresi ve ödenmediği takdirde nasıl tahsil edileceği açıkça belirtilmiştir.

İkincisi, çeşitli mal ve eşya alışverişleri neticesinde kalan borçların ödenmemesi sebebiyle alacaklı tarafından konunun mahkemeye intikal ettirilmesiyle kayıtlara geçmiştir.

Üçüncüsü ise ölen kişilerin kimden ne kadar alacağını bulduğunu gösteren tereke defterleridir.

a) Borç-Alacak İlişkileri

Gayrimüslimlerin birbirleriyle ve Müslümanlarla olan borç-alacak ilişkilerinin bir kısmı nakit olarak borç alıp-verme şeklinde vuku bulmuştur. Araştırma kapsamına giren sicillere göre Diyarbekir'de borç alışverişleri "*bey' bi'l-vefâ*" (kararlaştırılan süre içinde satılanı geri almak koşuluyla yapılan satış sözleşmesi) ya da "*Bey'-i bat-ı sahîh-i şer'î*" (Kesin satış) yöntemiyle gerçekleşmiştir.

⁶⁷ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 21a-3.

⁶⁸ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 32b-1.

Gayrimüslimler kendi aralarındaki borç alıp verme ile ilgili davalarını İslam mahkemelerine taşımış ve verilen kararlara isteyerek uymuşlardır. Örneğin 21 Cemaziyülevvel 1065/29 Mart 1655 tarihli belgede Diyarbekir'e bağlı Mardin kasabası sakinlerinden Emirze Veled-i Sehak adındaki zimmî mahkemeye müracaat ederek Mardiros Veled-i Sehat'da otuz bir kuruş alacağını olduğunu iddia etmiştir. Ancak Mardiros'un inkâr etmesi üzerine kendisine yemin teklif edilmiş. fakat Emirze Mardiros'u yeminden affettiğini belirtmiş⁶⁹ ve dava bu şekilde düşmüştür.

Yine, 25 Cemaziyülâhır 1065/02 Mayıs 1655 tarihli belgede Amid sakinlerinden Yusuf adındaki zimmînin kız kardeşi Mahbube bint-i Budak adındaki Nasrani'ye veraseti hasebiyle Mercan veled-i Arap adındaki zimmîde on beş buçuk kuruş alacağını olduğunu iddia etmiştir. Mercan'ın inkârı üzerine Kopu veled-i Donid ve Milek veled-i Mercan adındaki zimmîlerin şahadetiyle bu on beş buçuk kuruşun Mahbube bint-i Budak'a ödenmesi için Mercan veled-i Arap'a tembihte bulunulmuştur.⁷⁰

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan alacak-verecek davaları İslam mahkemelerinde görülmüş ve gayrimüslimler verilen bu kararlara razı olmuştur. Çünkü İslam mahkemeleri bu konuda da kendisine intikal eden davalarda hakkaniyet prensibinden ayrılmamış, Müslim gayrimüslim ayırımı yapmamış ve gerektiğinde Müslüman'ı haksız bulmuştur. Örneğin, 25 Cemaziyülâhır 1065/02 Mayıs 1655 tarihli belgede Diyarbekir ahalisinden Kirakos veled-i Yali, Diyarbekir ahalisinden Osman Bey adında bir şahıstan on iki buçuk kuruş riyal alacağı olduğunu iddia etmiş, Osman Bey de bu borcu ikrar edince ödemesi için kendisine tembihte bulunulmuştur.⁷¹

10 Şaban 1152/12 Kasım 1739 tarihli belgede ise hayatta iken evini Sema'an-zâde Süleyman'a rehin vererek 401 kuruş borç alan Minas veled-i Gazar'ın vârislerinin evi müzayede usulüyle Sem'ân-zade Süleyman Ağa'ya 221 kuruşa satarak borçlarının bir kısmını takas yoluyla ödemişler.⁷²

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden borç alış-verişleri sadece erkeklere has bir ilişki değildi. gayrimüslim kadınların da zaman zaman Müslüman erkeklerden de borç alıp verdiklerine şahit olunmuştur. Örneğin, 17 Cemaziyülâhır 1065/24 Nisan 1655 tarihli iki belgede Mehmed Beşe'nin annesi Salur bint-i Tanil ve halası Garamet

⁶⁹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 3b-1

⁷⁰ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 29b-2

⁷¹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 28b-1.

⁷² Âmid Mahkemesi 3774 Numaralı Sicil, vrk. 136a-3.

adındaki Hıristiyanlar Mehmed Beşe'nin amca-zadesi olup kendisinden kalan malı elinde tutan Hasan Beşe'den Mehmed Beşe'de olan yüz riyal kuruş borçları ile ilgili açtıkları dava üzerine Hasan Beşe'nin bu borcu ikrarı üzerine Hasan Beşe'ye Mehmed Beşe'nin terekesinden yüz riyal borcu ödemesi tembih edilmiştir. Hasan Beşe de bu borca karşılık Garip Kastallı Mahallesi'ndeki evi Salur Bint-i Talur ve Garamet'e vermiştir.⁷³

Yine, 12 Ramazan 1153/01 Aralık 1740 tarihli belgede Yiğit Ahmed Mahallesi'nde vefat eden Bedros veled-i Kesber'in varisleri, Şeyh Yasin Mahallesi'nde vefat eden Hatice Hanım bint-i Karamanlı İbrahim'de 47 buçuk kuruş alacaklarının olduğunu iddia etmiş, ancak devlet adına Hadice Hanım'ın terekesini elinde tutan Ebubekir Bey b. Hasan Paşa bunu inkâr edince Osman Çelebi b. Ahmed Çelebi ve Hasan Çelebi b. el-Hâc Yusuf adındaki Müslümanların Bedros veled-i Kesber'in varislerinin lehinde şahitlik etmesiyle Ebubekir b. Hasan Paşaya Hadice hanımın terekesinden borcunu ödemesi tembih edilmiştir.⁷⁴

Araştırılan dönemde Osmanlı Devleti'nde, riyal ve kuruş gibi farklı para birimleri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yabancı paralar da kullanılmıştır. Sicillerde daha çok riyal kuruş geçmektedir.

b) İş Ortaklığı

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden ekonomik münasebetlerin bir boyutunu da iş ortaklığı teşkil etmektedir. Çünkü aynı mahallede ve köyde huzur içinde yaşayan insanlar din ve millet farkına bakmadan aynı işi ve işyerini paylaşmış; kırsal kesimde ise yerine göre ortaklık, yerine göre biri diğerine işveren ve usta veya işçi olabilmiştir. Bundan kaynaklanan gayrimüslimlerin birbirleriyle ve diğer Müslümanlarla münasebetleri olmuştur. Bu münasebetler bazen tasdiki gereken bir belge bazen halledilmesi gereken bir problem olarak İslam mahkemelerine taşınmıştır. Tetkik edilen sicillerde çeşitli ortaklıklara dair kayıtlara rastlanmıştır. Örneğin, 21 Muharrem 1136/21 Ekim 1723 tarihli belgede Şirin veled-i Avadis'in Diyarbekir'de Söğütlü Hanı'nda misafir iken ölen Koçhisarlı İsmail Beşe b. Sağır Abdurrahman'ın ortağı olduğundan elindeki mallara ve paraya beytülmal memuru Ahmed b. Ali'nin müdahalede bulunduğunu iddia etmiştir. Yapılan muhakemede Ahmed Efendi elinde olan malları ve paraları ikrar, ortaklığı ise inkâr etmesi üzerine Şirin veled-i Avadis'in Müslümanlardan Camiunnebi Mahallesi'nde sâkin Abdi b. Çelebi ve Derviş Hüseyin Mahallesi'nde es-Seyyid İbrahim b. Rasül adındaki kimseleri şahit göstermesi ve

⁷³ Âmid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil, vrk. 22b-3; 23a-1.

⁷⁴ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 33a-2.

bunlarında şahitlik etmeleri üzerine Ahmed Efendi, Avadis'in elindeki bu mallara ve paraya müdahaleden men edilmiştir.⁷⁵

Yine gayrimüslimler meslek hayatlarıyla ilgili işlerini de İslam mahkemelerine taşımışlardır. Örneğin 28 Cemaziyülevvel 1065/05 Nisan 1655 tarihli belgede, Kaftancı Avanis veled-i Garib'in yanında şakirtlik eden Asator veled-i Hadrişe, işten kendi rızasıyla ayrıldığını, Avanis veled-i Garib'te herhangi bir hakkının kalmadığını ifade ederek bu hususu tescil ettirmiştir.⁷⁶

c) Çeşitli Mal ve Eşya Alım-Satımı

Ekonomik münasebetlerin bir başka boyutunu da çeşitli mal, eşya ve hayvan alım-satımı teşkil etmekteydi. Bu tür alış-verişlerde genellikle satın alınan eşya veya hayvanın değerinin bir kısmı peşin ödeniyor, diğer bir kısmı ise daha sonra verilmek üzere borç olarak kalıyordu. Mal ve eşya alım-satımı, kalan borçlar yüzünden şer'îye sicillerine yansımıştır. Sicillerde yer alan mal ve eşya alış-verişine dair kayıtların bir kısmında “*emtia ve eşya*” gibi genel ifadeler kullanılırken, bazı belgelerde de alış-veriş konu olan malın veya eşyanın cinsi açıkça belirtilmiştir. Bunun neticesinde vatandaşın o dönemdeki ekonomik durumu, şehrin etnik, dini ve fiziki yapısı ile ilgili çok önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

Sicillerde geçen belgelerde bu konuda da gayrimüslimlerin birbiriyle ve Müslümanlarla olan alacak verecek davalarının İslam mahkemelerinde adalet üzere görüldüğü ve gerektiğinde gayrimüslimlerin haklı görülerek onların lehinde Müslümanların ise aleyhinde verilen kararlara rastlanmıştır. Örneğin, 3 Cemaziyülâhır 1065/11 Mart 1655 tarihli bir belgede Âmid şehrinden Haçador veled-i Rûçhan adındaki zimmî, Ömer b. Seyfî adındaki Müslüman'ın zimmetinde kırmızı aba bahasından on altı kuruş hakkının olduğunu iddia etmiştir. Ömer'in, bu iddiaya cevabında, Rûçhan'ın zimmetinde kırmızı aba bahasından ancak on dört kuruş hakkı olduğunu ikrar etmesi üzerine, mahkeme on dört kuruşun Rûçhan'a ödenmesini tembih etmiştir.⁷⁷

Yine, 10 Cemaziyülâhır 1065/18 Mart 1655 tarihli belgede, Şaban Ağa b. Mirza, Aslan veled-i Torik'e sattığı kebabçı dükkânlarının ve malzemelerinin parasının kendisine ödenmediğini iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. Ancak davasına delil getirmesi istendiğinde davasına delil getirememiştir. Aslan veled-i Torik ise parayı ödediğine dair kendi inancına uygun yeminle beraber Müslümanlardan Üstâd Mehmed b. Ali ve diğer Üstâd

⁷⁵ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 24a-1.

⁷⁶ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 10b-2

⁷⁷ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 12b-1.

Mehmed b. Hüseyin'i şahit göstermiştir. Adı geçen şahitler gayrimüslim olan Aslan veled-i Torik'in lehinde şahitlik etmeleri üzerine Şaban Ağa'ya muarazadan vazgeçmesi tembih edilmiştir.⁷⁸

d) Terekelerin Paylaşımı

Gayrimüslimler açısından İslam miras hukukunun getirdiği en önemli kısıtlama din ayrılığının bir miras engeli olarak kabul edilmesi ve bunun sonucunda gayrimüslimlerle Müslümanların birbirlerine mirasçı olamamalarıdır. Bu sebeple ehl-i kitap bir kadınla evli olan Müslüman erkek ile karısı arasında mirasçılık ilişkisi kurulamaz. Yani zimmî bir kadınla evli olan Müslüman ne karısına miras bırakabilir, ne de ona mirasçı olabilir. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar babalarının dininden sayıldıklarından anneleri ile miras bağları yoktur. Bu noktadan hareketle, anası, babası, oğlu, kızı ve diğer akrabaları gayrimüslim olan kişi ile kendisi Müslüman ise miras alışverişi söz konusu olmaz. Ancak eğer muris öldüğünde zimmî, Müslüman olmamış, daha önce din değiştirmişse mirastan pay alabilir. Belirleyici olan mirasçının murisin ölüm anındaki dini inancıdır.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin kendi aralarındaki miras meseleleri İslam hukukunun ilkeleri doğrultusunda mensup oldukları dinin kurallarına göre halledilir ve problemleri cemaatlerinin din adamları tarafından çözümlenirken zaman zaman zimmîler konunun çözümü için devletten yardım istemişler veya şer'iyeye mahkemelerine başvurmuşlardır. Örneğin, 1154-1155/1741-42 tarihli sicilde yer alan belgelerin büyük bölümü tereke ile ilgili belgelerdir. Bu belgelere göre kendisinden sonra mirasçı bırakmadan vefat eden Müslim ve gayrimüslimlerin terekeleri devlete kalmaktadır. Borcu, bıraktığı terekelerinden çok olanların terekeleri borçlular arasında ölçülü bir şekilde paylaşılmıştır. Diğer terekeler ise mirasçıların tespiti yapıldıktan sonra aralarında bölüşülmüştür.⁸⁰ Bazen de geriye kalan terekeler satılıp tespit edilen mirasçılar arasında taksim edilmiştir. Bununla ilgili mahkeme kayıtlarında birçok örnek vardır.

Kendi aralarında nizalı olan tereke davaları da İslam mahkemelerine taşınmış ve verilen kararlara razı olunmuştur. Örneğin, 11 Muharrem 1036/02 Ekim 1626 tarihli belgede Amid'in Kavas Mahallesinde oturur iken ölen Yakut bint-i Melkon adındaki Hıristiyan'ın

⁷⁸ **Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil**, vrk. 19b-2.

⁷⁹ Hayrettin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku**, I, İstanbul, 1982, s. 370

⁸⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim ÖZCOÇAR "315 Numaralı 1154-1155 /1741-1742 Tarihli Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2000)

veraseti Serkis ve Kirekos adındaki oğulları ve Maryem ve Hanım adındaki kızlarına intikal ettiği sabit olduktan sonra Kirekor, Maryem ve Hanım kendilerine intikal eden ev hissesinin yarısının anneleri tarafından kardeşleri Serkis'e hibe edildiğini ikrar etmişler. Bunun üzerine dava konusu olan ev hissesi Serkis'e verilmiştir.⁸¹

3 Cemaziyülâhır 1065/10 Nisan 1655 tarihli belgede ise Diyarbekir'in Ali Pınarı köyü sakinlerinden Şemu'nun kızı Latife, babalarından kendilerine miras kalan evi annesi Selvi'nin zabt ettiğini iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. Selvi'nin inkârı üzerine Korkis veled-i Şahin ve İkob veled-i Emsih adındaki zimmîlerin bu evin Şemun'un satın aldığı ev olduğuna şahitlik etmeleri üzerine mahkeme Selvi'nin ancak sekizde bir hissesi olduğunu belirterek daha fazlasına müdahaleden menetmiştir.⁸²

2 Zilhicce 1135/03 Eylül 1723 tarihli belgede de, Diyarbekir'in Marhabib Mahallesiinde ikamet eden Yagob ile Abdünnur veled-i Hanna adındaki kardeşlerin babalarından intikal eden muhtelif mahallelerde ve köylerdeki emlaklerinin aralarında taksimi işini Şer'îye mahkemesine taşımış ve neticesine razı olmuşlardır.⁸³

Yine, 25 Safer 1136/24 Kasım 1723 tarihli belgede Diyarbekir'in Meriton? Mahallesiinde vefat eden Osib veled-i Ferlo'nun terekesinin terk ettiği zevcesi Igise bint-i Şemamon'a kaldığından oğlu Bağdasar ile kızları Anna, Sare ve Hanım'ın müdahalede bulunmamaları tembih edilmiştir.⁸⁴

12 Rebiyülevvel 1136/10 Ekim 1723 tarihli belgede ise Çernik Mahallesiinde vefat eden Şirinoğlu demekle meşhur Garef veled-i Şirin'in vârislerine intikal eden evinin diğer varisler tarafından şahitler huzurunda büyük oğlu Tahman ile zevcesi Toma'ya satıldığı ifade edilmiştir.⁸⁵

5 Receb 1145/22 Aralık 1732 tarihli belgede de vefat eden Kirabed veled-i Haço'nun terekesinin tamamına el koyan oğlu Mardiros'tan diğer vârisler olan eşi Hanım ile oğlu Korko hisselerini teslim aldıklarını ikrar etmişlerdir.⁸⁶

Şemun veled-i İdo'nun öldükten sonra mirasçılara bıraktığı terekesi sabit olan borçlarına kâfi gelmediği için terk ettiği hanımı ve geriye bıraktığı yetimlerinin vasisi olan Meryem bint-i Ramye adında Hıristiyan tarafından vekil kılınan Arslan veled-i Yasef, İdo'dan

⁸¹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 19b-3.

⁸² Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 14b-2

⁸³ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 2a-1.

⁸⁴ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 31b-1,32a.

⁸⁵ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 40a-2

⁸⁶ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk. 11b-1.

kalan evi açık arttırimla satlığa çıkarıp Korkis veled-i Arslan'a 205 kuruşa satmıştır.⁸⁷ Bir diğer evinin yarı hissesini ise Sabdi bint-i Naimi'ye 50 kuruşa satmıştır.⁸⁸

e) Nafaka Tespiti

Gayrimüslimler kendi aralarındaki nafaka ile ilgili davalarda da kendi mahkemelerinin yanında İslam mahkemelerine de başvurmuşlardır. Örneğin, 10 Muharrem 1036/01 Ekim 1626 tarihli belgede Diyarbakir'in Molla Cenan? Mahallesinde ikamet eden Aslan veled-i Nami kendi yanında büyüttüğü Abdo veled-i Emirhan'ın küçük oğlu İsak için babasından nafaka talebi üzerine günlük altı akçe nafaka takdir edilmiştir.⁸⁹

15 Zilkade 1169/11 Ağustos 1756 tarihli belgede ise Zerger Serkis veled-i Melkon'un küçük oğlu Melkon'a babasından intikal eden malları korumak üzere amcası Abdo veled-i Melkon vasi tayin edilip günlük altı akçe nafaka tahsis edilmiştir.⁹⁰

Sonuç

Hız. Peygamber döneminde temeli atılan zimmet akdiyle gayrimüslimler, İslam hâkimiyetini tanımak koşuluyla kendi din ve kültürlerini muhafaza ederek Müslümanlarla bir arada yaşama imkânına kavuşmuştur. Daha sonra kurulan İslam devletleri de bu antlaşma çerçevesinde gayrimüslimlerin can ve mal güvenliğini garanti altına almış, onlara inanç ve ibadet hürriyeti sağlamış; evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerini de kendi ruhanî reislerine havale etmiştir. Buna rağmen birçok gayrimüslim, Müslümanlarla olan anlaşmazlıklarının yanında kendi aralarındaki her türlü uyuşmazlıkların çözümü için de kadı mahkemesini tercih etmiştir.

Kadı, mahkemeye intikal eden davaları, tarafların dinî ve etnik kimliğine bakmaksızın titizlikle değerlendirmiş ve bazen kendi dindaşları aleyhine hiç tereddüt etmeden kararlar verebilmiştir. Aynı şekilde Müslüman halkın da kendi dindaşlarıyla gayrimüslimler arasında cereyan eden davalarda hakkaniyetli davrandığı gözlenmiştir. Bu meyanda zaman zaman gayrimüslimler lehine şahitlik yapan Müslüman şahitlere de rastlanmıştır.

Kendi dininden olmayan gayrimüslimlere karşı böyle hareket eden devletin, dindaşı olanlara karşı, her türlü ırkî taassuptan uzak ve daha samimi davranacağı şüphesizdir. Bunun için Osmanlı Devleti, kendinden önceki diğer Müslüman devletlerin müessese ve özellikle ekonomi sahasındaki kanunlarını uygulamaktan çekinmemiştir. Bu sebepten olsa gerek ki,

⁸⁷ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk.2b-1

⁸⁸ Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil, vrk. 3a-1.

⁸⁹ Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil, vrk. 19b-1.

⁹⁰ Âmid Mahkemesi 3744 Numaralı Sicil, vrk.14b-2.

eski devletlerin kanunlarından büyük bir kısmını yine eski isimleri ile muhafaza etmiştir. Nitekim Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Mısır Sultanı Kayıtbay, Dulkadiroğullarından Alâüddeve Bey ile Arap ve Acem zamanına ait pek çok kanun, eski isimleri ile Osmanlılara intikal etmiştir. Böylece devlet, idaresine girmiş bulunan daha önceki Müslüman devletlerin tebaasına karşı olan hoşgörüsünü ispatlamıştır.

Kaynakça

- 1- Akgündüz, Ahmet. **Şer'îye Sicilleri**, II, İstanbul, 1988.
- 2-**Âmid Mahkemesi 3754 Numaralı Sicil.**
- 3-**Âmid Mahkemesi 3715 Numaralı Sicil.**
- 4-**Âmid Mahkemesi 3774 Numaralı Sicil.**
- 5-**Âmid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil.**
- 6-**Âmid Mahkemesi 3828 Numaralı Sicil.**
- 7-**Âmid Mahkemesi 3709 Numaralı Sicil.**
- 8-Beysanoğlu, Şevket. **Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi**, II, Ankara, 1990.
- 9- Cahen, CL. "Zimme", **İA**, XIII, İstanbul, 1986, s. 566-571.
- 10- **Cami'ü's-Sağır**, VI, Mısır, 2003.
- 11- Cin, Halil - Akyılmaz, Gül. **Türk Hukuk Tarihi**, 2003.
- 12- Erkal, Mehmet. "Cizye" **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 42-48.
- 13- Günay, Ramazan. "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre), (Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, Kayseri), s. 180.
- 14- Holt, P.M. -A-K-S- Lambton-B-Lewis, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, IV, (Çev. Hamdi Aktaş vd.) İstanbul, 1989.
- 15- Kallek, Cengiz. "Haraç", **DİA**, XVI, İstanbul, 1997, s.71-90.
- 16- Karaman, Hayrettin, **Mukayeseli İslam Hukuku**, I, İstanbul, 1982.
- 17- Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Hoşgörü" **Türkler Ansiklopedisi**, X, Ankara, 2002, s. 400- 420.
- 18-**Keşfü'l-Hafa**, II, Halep, Tarihsiz. s. 360.
- 17-Korkusuz, Şefik. **Seyahatnamelerde Diyarbekir**, İstanbul, Tarihsiz.
- 19-Köksal, Muhammed Asım. **İslam Tarihi (Medine Devri)**, I, İstanbul, 1975.
- 20-**Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı**, Ankara, 1985.
- 21- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", **Türkler Ansiklopedisi**, X, Ankara, 2002, s. 393-400.
- 22- Özcoşar, İbrahim. "315 Numaralı 1154-1155 /1741-1742 Tarihli Diyarbakır Şer'îye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2000), s. 319.
- 23-Özel, Ahmet. "Gayrimüslim" **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s. 420.
- 24- Sarıçam, İbrahim. Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, 2006.

25- Şeker, Mehmet. **Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi**, Ankara, 2005.

26- Tuncer, Orhan Cezmi. **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara, 2002.